

Hoofstuk 14

Die Hervormde Kerk in die agtiende eeu

14.1 Inleidend

Die agtiende eeu is 'n tydperk van geweldige verandering in Europa. In die eeu het die beweging wat as die *Aufklärung*, die Verligting of Verligtheid bekend gestaan het, baan gebreek. Die lig wat opgegaan het, was die lig van die menslike rede of verstand. Waar in die voorafgaande tyd die gesag van die kerk, van die kerklike tradisie en van die Woord van God die openbare lewe en lewenstyl van die mens bepaal het, word dit nou 'n nuwe lewensbeskouing en mensopvatting wat uitgaan van die mens en die krag van sy redelike denke, wat alles bepaal. In hierdie tyd begin die verwêreldliking, die sekularisasie van die persoonlike en openbare lewe. Die mense van die agtiende eeu het self die naam 'Verligting' aan hulle beweging gegee. Hulle het die optimistiese, byna vrolike opvatting gehad dat nou uiteindelik die lig deurgebreek het in die Europese beskawing. Die voorafgaande tyd, die Middeleeue, en selfs die tydperk van die Kerkhervorming (met sy vervolgings en godsdiensoorloë!) is as duisternis of skemering beskou. Nou, volgens hulle gevoel, het die lig van die menslike rede deurgebreek en die mense van daardie tyd het met groot optimisme en entoesiasme hulleself beskou as die bouers van 'n nuwe orde, 'n nuwe wêreld. Die sleutel wat 'ontdek' is, was die rede en redelike denke van die mens, wat tot alles in staat was – so is geoordeel.

14.2 Waar lê die waterskeiding?

Dit is, terloops, 'n belangrike vraag of die Kerkhervorming beskou moet word as 'n nawerking van die Middeleeue en of dit deel uitmaak van die nuwere, moderne tyd. Gewoonlik word die Kerkhervorming tussen die Middeleeue en die moderne tyd gerangskik, want aan die een kant is dit nog deel van die Latynse Middeleeue. Dit blyk daaruit dat ook die Kerkhervorming stel dat

- * die godsdienstige onderwys, kulturele lewe en openbare omgang moet bepaal;
- * die owerheid, wat 'n Christelike owerheid moet wees, verplig is om die kerk te beskerm;
- * net een godsdienst in 'n bepaalde land aanvaar kan word.

Daarby is die teologiese vraagstukke wat aan die orde gestel word, dieselfde as die wat in die Middeleeue die aandag besig hou. Sonde en genade is vanaf die tyd van Augustinus en dalk ook Tertullianus, een van die sentrale temas van die Middeleeue en die Hervormde teologie. Hoewel Luther met klem Aristoteles se filosofie as 'n stut vir die teologie verwerp, word Aristoteles weer deur die Gereformeerde Skolastiek en in die latere Lutheranisme gebruik. Net soos die Middeleeue, handhaaf die Hervorming 'n oop wêreldbeeld met die aandag primêr gekonsentreer op God en sy wêreld, terwyl die gehoorsaamheid aan God die basis vir alle etiek is.

Aan die ander kant is die Hervorming 'n nuwe verstaan van die inhoud en betekenis van die Christelike geloof. Die Kerkhervorming is 'n breuk met die Sakramentalisme en bygeloof van die Rooms-Katolieke Kerk en die sakrament word nie meer as genademiddel aanvaar nie. So word die hele vroomheidsstruktuur van die Rooms-Katolieke Kerk deurbreek. Dit is nie meer nodig vir die mens om deur middel van goeie werke op te klim na God toe nie, dit is nie meer nodig om die sonde deur 'n uitgewerkte sisteem van boetedoening, uit te wis nie. Die geloof waardeur die vergiffenis van die sonde verkry word, is 'n genadegawe van God op grond van die soenverdienste van Jesus Christus. Die verhouding met God, wat deur God tot stand gebring word, word deur die begrip 'geloof' bepaal, waarop die dankbaarheid volg. So word die etiek nie meer deel van die verlossingsleer, soos by die Rooms-Katolieke Kerk nie. Op grond daarvan stel die Hervormde teologie dat die hele lewe van die mens diensbaar aan God is, en juis so word 'n hele nuwe lewensuitkyk gebou.

Tog verskil die Verligting radikaal van die voorafgaande tyd, want dit stel, teenoor die Middeleeue en die Kerkhervorming, die groot beginsel van die outonomie van die mens. Die mens is self sy eie wet en in sy eie wese moet hy die fondament en norm van sy lewe vind. In daardie lig gesien, lê die waterskeiding tussen die voorafgaande en nuwere tyd, ná die Kerkhervorming. As daar 'n datum aan gegee moet word, kan 1648 na vore gebring word, want dit is die einde van sowel die tagtigjarige oorlog in die Nederlande, as die dertigjarige oorlog in Duitsland. Dit word die laaste van die godsdiensoorloë. Daarna word oorloë gevoer ter wille van die ideologieë van die mens self.

Dit is in 'n sekere sin opvallend dat die Verligting so geweldig gevorder het vandat dit begin baan breek het. As dit gestel word, moet in aanmerking geneem word dat die wortels van die Verligting ver voor 1648 in die geskiedenis lê. Reeds in die

tyd van die Renaissance, toe die Kerkhervorming teenoor die Rooms-Katolieke Kerk, wat die gesag van die pous en kerk beklemtoon het, die gesag van die Heilige Skrif benadruk het, het die Renaissance sy standpunt gestel. In die Renaissance en in die daarmee verbonde Humanisme, het die mens met sy moontlikhede in die sentrum gestaan en daar het die mens gegeld as die maatstaf en die doel van alles. Dit is by hierdie denkrigtings, wat op hulle beurt weer teruggryp op die kennis, kultuur en lewenswysheid van die ou antieke, heidense Grieke en Romeine, waarby die Verligting aansluiting soek en vind. Die verskil is dat die Renaissance teruggryp na die verlede, terwyl die Verligting vooruitgryp om die wêreld te hervorm en te verbeter, gebou op die logika en rede van die mens.

Dit is interessant om vas te stel langs watter weg die *Aufklärung* toegang gekry het tot die denke van die ortodokse Protestantisme en dit toe omgedop het. Die Verligting het die gedagte geloofs van 'n natuurlike teologie en natuurlike religie. Die natuurlike religie was gebou op 'n aantal vaste waarhede wat ook deur die menslike rede vasgestel en bewys kan word. Daarnaas was dit so dat die meeste sentrale waarhede ook uit die Skrif afgelei kon word, maar nie eksklusief Christelik is nie. Die basiese waarhede van die natuurlike religie, wat alle mense gemeenskaplik besit, is dan

- die kennis van die bestaan van God;
- die kennis van die onsterflikheid van die siel;
- die loon en straf wat die mens in die hiernamaals sal ontvang;
- die 'natuurwet' wat alle mense as 'n ingeskapene het;
- die 'natuurlike lig' wat alle mense gelykmatig besit.

As gevolg hiervan het alle mense 'n gelyke kennis en bewustheid van basiese godsdienstige en sedelike grondwaarhede.

Hiervandaan is dit moontlik om die natuurlike religie breër of smaller uit te bou, om sodoende die fondament van die teologie te soek in die redelik-ontdekbare religie en nie meer in die geopenbaarde diens van God nie. Dit is deur die venster van die natuurlike religie en die vertroue op die rede van die mens dat die Verligting ook die gereformeerde teologie binnegedring het.

14.3 Die opkoms van die moderne natuurwetenskap

Een van die faktore wat aan die Verligting 'n groot stoot gegee het, was die opkoms van die moderne natuurwetenskap, wat terselfdertyd die mens se hele wêreldbeeld gewysig het. In die Renaissancetyd het Nicolaus Copernicus (1473-1543) die Griekse opvatting oor 'n heliosentriese universum verder gevoer en geleidelik die Bybelse wêreldbeeld afgebreek.

Dit was veral Sir Francis Bacon wat met die nuwe induktiewe eksperimentele metode, waarmee algemene waarhede vasgestel kan word, 'n totaal nuwe metode na vore gebring het, waarmee die waarheid vasgestel kan word.

Galileo Galilei van Pisa (1564-1642) het met sy werk die termometer 'uitgevind', die pendulum ontwikkel en die fisika in nuwe bane gelei, veral met sy waarnemings van die sterre en hemelliggame deur middel van die teleskoop. Hoewel hy sy opvattinge, gepubliseer in sy *Dialogia* van 1632, onder druk van die Inkwisisie moet intrek, word dit later bevestig deur die werk van Sir Isaac Newton (1642-1727).

Die werk laat baie mense beseft dat die wêreld en die hele uitpansel nie funksioneer op grond van 'willekeurige besluite' van God nie, maar volgens 'n vaste reëlmaat van oorsaak en gevolg. Daarby word dit nou duidelik dat die aarde nie die sentrum van die heelal is nie, maar slegs 'n baie klein onderdeeljie daarvan. Dit bring mee dat vir baie mense die waarde van die Christendom betreklik word.

Wat nou gebeur, is dat in die natuurwetenskap die geopenbaarde waarheid van die Skrif nie meer aanvaar word nie. Alleen dié waarheid wat rasioneel deur middel van 'n eksperiment, waarneming of ervaring vasgestel word, word as waarheid, wat wetenskaplik vas staan, aanvaar. Daarom word Aristoteles verwerp en word deur navorsing en studie verskillende natuurwette vasgestel (swaartekrag, aantrekkingskrag, wette van die lig ens), waardeur onder andere die wetmatigheid van die sterrewêreld vasgestel word. Vanweë hierdie 'ontdekkings' voel die mens asof hy die wêreld kan beheers. Nou wou die mens, deur die natuurwetenskaplike metode toe te pas, alle ander vakwetenskappe ook vernuwe en daarin ook die basiese stelsels ontdek waardeur hy alles kan verstaan en beheers.

So ontstaan die Verligting, waar die leiers geoordeel het dat hulle deur middel van die rede, die hoogste vermoë van die mens, alles kan verstaan, kan begryp en kan beheers. Die rede alleen moet die mens lei, nie meer die geloof, die tradisie, die karakter of iets dergelyks nie. Buitendien, as alle mense hulle deur die rede laat lei, wat alle mense gelykmatig besit, dan sal die eenheid van die mensdom uiteindelik verwerklik word.

So, gelei deur die lig van die rede wat alles anders sekondêr gestel het, het die mense van Europa getrag om hulle wêreld te vernuwe, te verander en te verbeter. Die optimistiese, hooggestemde koers wat in die agtiende eeu begin het, loop dwarsdeur die negentiende eeu om uiteindelik in skerwe te spat en begrawe te word in die kruitrook en modder van die sinlose loopgraafoorlog van 1914-1918.

14.4 Die Verligting in verskillende lande

As die filosoof, René Descartes (1596-1650), met sy nuwe filosofie, waar die mens en sy denke die uitgangspunt word, vir alle praktiese doeleindes beskou word as die begin, op filosofiese en geesteswetenskaplike vlak, van die *Aufklärung*, dan is dit nodig om kortliks na die situasie in ander lande te kyk.

In Nederland het verskillende leidinggewende figure van die *Aufklärung* geleef en gewerk. As voorbeelde geld die filosowe, René Descartes en Baruch Spinoza (1632-1677), sowel as Pierre Bayle (1647-1706), die Fransman wat baie gedoen het om die lewe van die mens los te maak van die gesag van die kerk en die Skrif.

Die Verligting het begin om breed baan te breek in Engeland. Vandaar het dit in Frankryk na vore gekom en toe deurgewerk na Duitsland. Hoewel die Verligting van volk tot volk verskil het, het dit basies beteken dat, vanuit die filosofie, die teologie verander is. So het die gedagtes van die Verligting van die universiteit af via die kansel in die gemeenskap posgevat. Daarnaas is dit veral deur die tydskrif en die boek verder gedra.

14.4.1 Die Verligting in Engeland

In Engeland word veral die gedagte van 'n natuurlike, redelike godsdiens ontwikkel. Die beginpunt hier lê by Herbert van Cherbury (1581-1648) en die bekende Engelse filosoof, John Locke (1632-1704). Locke erken dat daar 'n openbaring is en dat die mens hierdie openbaring moet glo. Hy stel egter dat die redelike denke van die mens sal vasstel wat 'n openbaring is. So staan die rede wel bokant die openbaring. Daarby oordeel Locke dat die doel van die mens se bestaan en lewe nie meer die eer van God en die diensbaarheid aan sy ryk is nie, maar die geluk, die algemene welsyn van die mens.

Aanvanklik word in hierdie dinkwêreld die rede bokant die openbaring gestel. Spoedig word die openbaring egter as kennisbron van God en die waarheid ter syde geskuif. Dan word die Deïsme ontwikkel, wat die uitdrukking van die natuurlike religie sou wees. Die natuurlike religie, so word gestel, is die oorspronklike religie waarna alle menslike godsdienste teruggaan. Dit is inherent in alle mense en kom op uit die mens se redelike natuur. Daarvoor het die mens nóg die kerk nóg die Heilige Skrif nodig. Die grondbeginsels van die natuurlike religie is

- die besef van die bestaan van God;
- die verering van God;
- die beoefening van die deug;
- die opvatting van loon of straf in die hiernamaals;
- die onsterflikheid van die siel.

In hierdie dinkwêreld word die Christendom gesien as gelyk aan die natuurlike religie en word gestel dat die openbaring die kort pad is na 'n waarheid wat die redelike mens met sy ingebore vermoëns buitendien self mettergaan sou vasgestel het. Die waarhede in die Christelike geloof wat nie deur die redelike denke vasgestel kan word nie, is kortweg afgemaak as priesterbedrog of as leuens wat deur konings en owerhede uitgedink is om die meerderheid mense in die kerk en in die staat onderworpe te hou.

Daarmee word dan die konklusie getrek dat alle godsdienste basies dieselfde is, want slegs die natuurlike religie, wat die mens self met sy redelike denke kan vasstel, is waar. Die Christendom, so word gemeen, is die hoogste vorm van natuurlike religie en moet as sodanig aanvaar word.

Die natuurlike religie het die voordeel dat dit die mens aanspoor om die goeie na te streef en te beoefen. Die 'goeie' is dan die geluk of welwese van die mensdom.

In hierdie denke word God al verder op die agtergrond gestoot en volgens die Engelse Deïsme is God eenkant, terwyl die wêreld en die mensdom voortgaan onder eie krag, volgens die reëls wat God daarvoor neergelê het.

14.4.2 Die Verligting in Frankryk

Die Verligting word vanuit Engeland na Frankryk oorgedra. Die situasie in Frankryk is van so 'n aard dat die opvattinge van die Verligting met entoesiasme aanvaar word, dit veral omdat die heersende Rooms-Katolieke Kerk die Franse koning gesteun het, wat losbandig en egoïsties ten koste van sy onderdane geleef het. In die samelewing word die gewone man onder geweldige belastingdruk geplaas, terwyl die hoëre adel en die manne van die geldmag in uiterste weelde geleef het. Dit bring mee dat die Rooms-Katolieke Kerk en die topstruktuur van die gemeenskap deur die ander klasse gehaat is, omdat onreg, korrupsie en dekadensie die tiperende van die mense in magposisies was. In hierdie situasie het die kerk ook geen leiding gegee nie.

Die figuur wat die gedagtes van die Verligting van Engeland na Frankryk oordra, is die filosoof, Montesquieu (1689-1775), wat veral stryd voer teen Koning Louis XIV se pogings om alle mag in die staat te bekom.

Montesquieu se vriende en medestanders word die Ensiklopediste genoem, want hulle het in die jare 1751-1780 'n ensiklopedie van vyf en dertig dele publiseer, waarin die hoofbeskouings van die Verligting gepropageer word. In die Ensiklopedie word aan die menslike rede die hoogste en enigste gesag toegeken. Hier word gestel dat die waarheid alleen deur die waarneming vasgestel kan word. Daarom

word begrippe soos 'God', die 'siel' en 'onsterflikheid' met groot skeptisisme bejeën. Geleidelik word 'n kultuur van materialisme en ateïsme gekweek.

Daarom word teen die einde van die agtiende eeu gestel dat alleen die ateïsme vryheid en gelykheid bring, want 'godsdienst' het in die wêreld niks anders as oorlog, twis, ellende en verdeeldheid gebring nie.

Die grootste figuur van die Franse Verligting, wat dwarsoor Europa bekendheid verwerf het, was Voltaire (1694-1778). Vanweë sy oordedende skryfstyl, sarkasme en skeptisisme het hy baie gedoen om gesag te ondergrawe, wat uiteindelik ook bydra tot die uitbreek van die Franse rewolusie in 1789. Daarby het hy striemende aanvalle op die Rooms-Katolieke Kerk en godsdienst geloods en veral die kerklike *dogmata* as onredelik en die geloofshelde as swakkelinge gehekel. Hy verwerp enige vorm van 'n voorsienigheid en sorg van God, want alles geskied volgens die onverbiddelike wet van oorsaak en gevolg. Sy raad is dat elkeen maar moet doen wat sy hand vind om te doen, want dit is nie vir die mens gegee om alles te verstaan nie.

Voltaire se redelike verligtheid is geredelik aanvaar en die gewone man het drome begin droom om Voltaire se kritiek op alle gesag in dade om te sit, veral in die rewolusie van 1789.

14.4.3 Die Verligting in Duitsland

In Duitsland breek die Verligting deur met die werk van die filosoof, Leibniz (1647-1716). Sy werk word voortgesit deur Christian Wolff (1679-1754) wat die openbaring as bron van kennis verwerp en die redelike, soekende denke dié funksie maak waardeur en waarmee die mens tot kennis kom. Hy herbou die Duitse wetenskap, ná die verwoesting van die dertigjarige oorlog, en skep die indruk dat die wetenskap met sy wiskundige bewyse, alles weet, verklaar en beheers.

'n Redelike groot groep Duitse teoloë het Wolff se metode, naamlik om alleen dit as waar te beskou, wat met wiskundige sekerheid 'bewys' kan word, nagevolg en in die teologie toegepas. Hulle probeer om deur middel van die rede, die leerstellingen van die kerk te 'bewys'. So kry die ou inhoud van die kerkleer 'n nuwe grondslag in die rede. Hulle argumenteer dat die leer van die kerk nie waar is omdat dit op die waarheid van die openbaring van God gebou is nie, maar omdat die waarheid van die leer 'bewys' kan word deur die onafhanklike, menslike rede. So ontstaan die Supranaturalisme, waarin die openbaring van God aanvaar word, omdat en vir so ver hierdie openbaring deur die rede as waar bewys kan word. Die mens self met sy vermoë is dus die maatstaf ook van die openbaring van God.

In die poging om baie van die erkende waarhede in die leer van die kerk weg te werk, word na die Bybel teruggegaan. Dan word gepoog om aan te toon dat die By-

bel ook nie die 'bewyse' bevat vir die waarheid van die leer van die kerk nie. So word 'n nuwe beweging geloods om die 'menslike leerstellings' van die kerk te negeer en al die aandag toe te spits op die studie van die Skrif. Op hierdie wyse word die tyd van die Verligting ook 'n tyd waar die Bybelwetenskappe al meer na vore kom. Die bedoeling van die hernude belangstelling in die Skrif was om die waarheid van die rede daar terug te vind. Die groot teoloog van die Verligting in Duitsland, J S Semler (1725-1791), is ook bekend vanweë sy uitvoerige Nuwe-Testamentiese studies.

Semler het begin met die onderskeid tussen die Woord van God en die Bybel. Dit beteken dat nie alles in die Bybel as geïnspireer beskou kan word nie. Daarom kom hy met die akkomodasie- of aanpassingsteorie na vore. Daarvolgens het Jesus en die Bybelskrywers hulle 'aangepas' by die verstaansvlak van hulle lesers of toehoorders. Daarom kom daar in die Nuwe Testament beelde, voorstellings en argumente voor wat die 'verligte mensdom' nie meer hoef te aanvaar nie. In hierdie situasie maak die menslike rede uit wat aanvaarbaar is of nie in die Bybelse verhaal. Uiteindelik word die argument ook gevoer deur Semler se navolgers, dat die mens nie meer 'n openbaring nodig het nie, omdat die menslike rede alles kan deurgrend en verklaar. So voer die Supra-naturalisme uiteindelik na suiwer Rasionalisme. Die laaste standpunt word veral deur G E Lessing (1729-1781) gevoer.

14.5 Die Verligting in Nederland

Die Verligting het, byna vanselfsprekend, ook in Nederland deurgewerk. Die agtiende eeu het in Nederland, op kerklik-teologiese vlak begin met die kerk wat nog vasgehou het aan die amptelike belydenisgrondslag wat by Dordrecht vasgestel is. Die meeste predikante het ook nog op die standpunt gestaan dat hulle die erfenis van die verlede wou bewaar. Tog word dit mettergaan duidelik dat die verskillende nuwe strominge wat na vore kom, ook indring in die kerk en daar, in die godsdienstige lewe en die teologiese studie, invloed uitoefen. Die opkomende stromings het egter nie groot stryd in die kerk veroorsaak nie. Hoewel daar verskil van mening was, was dit byna asof alle partye na gematigheid gestreef het om sodoende skerp meningswisselings te vermy.

Sommige historici stel dat die agtiende eeu in Nederland 'n geleidelike teruggang in die kerklike, teologiese, maatskaplike en politieke lewe beteken. As handels- en seevaartmoondheid moet Nederland sy plek afstaan aan Engeland en vanweë Nederland se poging om vrede teen elke prys te behou, word 'n politiek van kompromieë gevoer.

Die stoflike en materiële welvaart het in Nederland ook 'n verslapping op geestelike gebied meegebring. Op kerklik-teologiese vlak blyk die verslapping daaruit dat die belangstelling vir die ou strydvrage verdwyn. Terwyl die Belydenis gehandhaaf word, word terselfdertyd Rasionalistiese en Remonstrantse denkkeelde in die kerk verdra.

Die opvattinge wat Descartes na vore gebring het, het in die kerk voortgeleef in die agtiende eeu, hoewel daar geen stryd meer daarvoor gevoer is nie. Die opvattinge van Spinoza het in die kerk geen rol gespeel nie, omdat hy met sy panteïstiese opvattinge, as 'n Godloënaar beskou is. Ook die Engelse Deïsme het in Nederland nie besondere invloed uitgeoefen nie en hulle menings word nie so ernstig opgeneem dat dit stryd ontlok nie.

Aanvanklik het die werk van Leibniz en Wolff weinig weerklank gevind. Mettergaan het veral Wolff se opvattinge tog in die kerk deurgewerk. Wolff self is in 1740 nog tot die leerstoel van filosofie in Utrecht benoem, maar hy het dit nie aanvaar nie. Twee van sy leerlinge, die filosoof, Sam Koenig, is in 1744 en die teoloog, H Bernsau, in 1747 in Franeker benoem, maar het geen besondere invloed gehad nie. Tog dra hulle by om 'n klimaat te skep waarin die Supra-naturalisme as teologiese dinksisteem kan ontwikkel.

14.6 Die strydvrage van die eeu

Die veranderende klimaat in die godsdienstig-kerklik-teologiese wêreld word gekenmerk deur die strydvrage wat gedurende die eeu bespreek is.

14.6.1 Die stryd tussen die Voetiane en Coccejane

Allereers was daar die hernude stryd tussen die Voetiane en Coccejane. In 1707 het die Franssprekende predikant, Pierre de Joncourt, 'n skerp aanval op die Coccejane geloofs. Vanweë sy taalgebruik word hy afgesit en word die stryd deur Jac Fruytier voortgesit. Ook hy word kerklik gedissiplineer.

Dit vlam weer op as die volgelinge van Friedrich Adolf Lampe, 'n oortuigde Coccejiaan, die stryd opneem. Lampe, van 1720-1727 professor te Utrecht, het die verbondsteologie weer nuwe lewe ingeblaas. Dit was veral die Voetiaan, Fruytier, wat die Coccejane aanval omdat hulle die leer van die triniteit sou verontagsaam het. Hierdie stryd bedaar egter in die dertigerjare. Lampe se opvattinge word veral weergegee in sy werk, *Verborgentheid van het Genaadeverbondt ter eeren van den grooten Verbondtsgod* van 1703. Die laaste woord is gespreek deur Prof J M Mommers met sy geskrif *Eubulus of goede raad* waarin hy, as Voetiaan, maan om die

stryd te staak en om eerder kragte saam te snoer teen die opkomende nuwere teologiese insigte.

14.6.2 Die Nadere Reformasie

Die Nadere Reformasie het ook nog voortgeduur onder diegene wat die klem op die vroomheid geplaas het. Hierdie vrome stigtelikheid, met sy beklemtoning van die geloofservaring, het sy aanhangers behou, ondanks alle veranderinge. Die teologiese denke en belewingsklimaat van die Teellincks en Lodensteins het onder die latere Voetiane voortgeleef. In hierdie kringe het Bernardus Smytegelt, predikant van Middelburg van 1695-1735, se bekende preke ingang gevind. Bekend is sy bundel van honderd vyf en veertig preke oor die een teks, Jesaja 42:3, 'Het gekrookte riet zal hij niet verbreken, en de rookende vlaswiek zal hij niet uitblusschen; met waarheid zal hij het recht voortbrengen' (Afr vert: 'n Geknakte riet sal hy nie afbreek nie, 'n lampput wat dof brand, sal hy nie uitdoof nie. Hy sal my wil bekend maak soos dit is.)

Ook onder die Coccejane het, as gevolg van die invloed van F A Lampe, die bevindelike teologie inslag gevind. In hierdie kringe het die subjektiewe bekeringsreis soms tot verskillende dweperye aanleiding gegee.

'n Besondere bydrae tot die Nadere Reformasie se lewenskrag in die agtiende eeu word gelewer deur Wilhelmus Schortinghuis (1700-1750). As student kom Schortinghuis onder die invloed van professor Antonius Driessen (1684-1741), 'n regsinnige teoloog met 'n nogal bevindelik-mistiese vroomheid soos uit sy werk, *Theologia mystica*, blyk. In 1723 word Schortinghuis predikant te Weener in Oos-Friesland en daar ervaar hy sy bekering. Vanuit hierdie bekeringservaring word sy teologie en prediking gestempel. In 1734 verskuif hy na die gemeente Midwolda, waar hy tot sy dood gedien het. In 1740 verskyn sy hoofwerk, *Het innige christendom*, 'n werk wat sowel breë aanvaarding as skerp teenkanting ervaar het. In die werk beskou hy sy eie bekeringsweg as normatief vir almal. Sy innige Christendom (innig = na binne-gerigte) is 'n lewe waar gestaltes en ongestaltes van geloof voorop staan, ondersteun deur mistieke ervarings, wat hy as 'n hoëre trap van Christendom beskou, wat bo die geloof uitgaan.

By Schortinghuis is weergeboorte, bekering en heiliging losgemaak van die geloof en praat hy oor die bevinding sonder dat daar sprake van geloof is. Die geloof is by hom iets wat by die 'vordering' op die sogenaamde heilsweg, agtergelaat word, want weergeboorte, bekering en heiliging gaan vir Schortinghuis bo die geloof uit. Met hierdie eis tree Schortinghuis eintlik buite die grense van die Skrif en leer hy 'n skema van selfverlossing. Dit het Schortinghuis se tydgenote ook raakgesien en

hom daarom aangeval. Tog het hy groot invloed in die kringe van die Nadere Reformasie gehad.

Die tweede figuur wat 'n groot bydrae lewer, is Alexander Comrie (1706-1774). Afkomstig uit Skotland, kom hy op twee en twintigjarige leeftyd na Nederland, waar hy in Groningen teologie studeer onder professore Antonius Driessen en C van Velzen, en in 1734 promoveer hy te Leiden. Vanaf 1735-1773 dien hy as predikant te Woubrugge. Hy was 'n predikant wat baie gepubliseer het en veral sy prekeversameling is herhaaldelik herdruk. Bekend is veral sy *Catechismusverklaring*, die *Verhandeling van eenige eigenschappen des zaligmakenden geloofs* en sy *Voorrede aan den lezer, in zich bevattende een beknopte verhandeling van het Verbond der Werken*.

As verteenwoordiger van die Nadere Reformasie, wil Comrie veral aandag gee aan die agteruitgang op geestelike gebied, wat hy in skerp woorde aandui. Daarom rig hy hom tot die gelowiges en betreur dit dat daar geen bevinding is nie, dit wil sê 'n praktiese uitlewing van die geloof nie. Comrie wil hom veral beywer vir 'n vernuwing van die geloofslewe met 'n daarmee gepaardgaande heiliging van die lewe. Vernuwing beteken vir hom dan 'n terugkeer na die Hervorming en die Hervormde geloof. Daarom gaan dit vir hom voortdurend om die oorspronklike Calvinse teologie en die daaropvolgende Gereformeerde Ortodoksie. Daarby val hy voortdurend terug op die Dordtse Leerreëls, wat hy in 'n sekere sin beskou as die laaste woord. Daarom kom hy voortdurend in verweer teen alles wat daarvan afwyk. So lewer hy 'n positiewe bydrae om die kerkvolk te behou by die suiwere leer van die regverdiging deur die geloof alleen. So het hy in sy tyd sy bydrae gemaak en sy nawerking duur in Nederland tot vandag voort.

Die beklemtoning van die innige vroomheid met sy skematiese voorstelling van 'n vaste heilsweg, het die opkoms van konventikels en derglike byeenkomste bevorder. Tog was daar ook oordrywing, soos die Nijkerkse beweging wat ontstaan het as gevolg van die prediking van dominee Gerhardus Kuypers (1722-1798), wat klem gelê het op die ervaring van 'n emosionele bekering. 'n Groot opwekking het in November 1749 in Nijkerk ontstaan en daarvandaan uitgekring. Die vrae wat gestel is, is, 'Wat moet ons doen?' en 'Watter pad moet ons loop om gered te word?' Dit lê in die lyn van die subjektiwisme van die Nadere Reformasie, waar die mens handelend moet optree om die heil te verdien. Die 'Nijkerkste beroerten' het 'n taamlik algemene teologiese afkeur gekry, hoewel sommige dit as uiting van die handele van die Gees van God sien. Kuypers self het heelwat bygedra om die beweging weer in rustiger bane te lei. Tog dui dit op die breë invloed wat die Nadere Reformasie onder die kerkvolk gehad het.

14.6.3 Die vraag rondom toleransie

Die derde groot strydvraag van die eeu was die saak rondom die verdraagsaamheid of toleransie. In die voorafgaande tyd is die kerklike lewe vir 'n baie groot deel beheers deur teologiese twiste, omdat nog steeds die waarheid absoluut gesien is en daar gemeen is dat die waarheid net op een manier uitgelê en verstaan kan word. In die stryd tussen die Voetiane en Coccejane het dit gegaan om die erkenning van die kofessionele basis van die leer van die kerk. Vir die Voetiane was die belydenisskrifte die vaste basis waaraan onveranderlik vasgehou moes word en die leer wat daarop gebou is, was die enigste waarheid. Die Coccejane of verbondsteoloë wat 'n Bybelse leer, met ander aksente en klemtone as die dogmaties-bepaalde verstaan van die leer na vore gebring het, het juis om hierdie rede met die Voetiane gebots. Mettertyd het die stryd egter verbygegaan en het dit so gebeur dat die belydenisskrifte nog allerweê erken en aanvaar is, maar dit was nie meer werklik uitdrukking van die geloof van die gemeente en kerk nie. Die geleidelike verskuiwing van die objektiewe Reformatoriese geloof en verstaan van die evangelie na 'n subjektiewe geloofsbeleving het baie daartoe bygedra. Daarby het die lang stryd tussen die Voetiane en Coccejane, waar nie een die oorhand kon kry nie, die indruk gevestig dat die waarheid van die Woord tog verskillend verstaan kon word. Juis daardie gedagte laat die behoefte groei aan groter verdraagsaamheid op godsdienstige gebied. So gebeur dit dat in die tweede helfte van die agtiende eeu daar 'n onverskilligheid in die kerk na vore kom rondom die sake wat vroeër in die brandpunt van die stryd gestaan het. Daarby het die opkoms van die natuurwetenskap en die respek vir die empiries-vasstelbare waarheid, die waardering vir die geopenbaarde waarheid laat afneem. Dit het saamgehang met 'n algemene verskuiwing van die aandag – die wêreld, die mens en die tydelik-bepaalde word nou die saak waarop die aandag toege-spits is. Die ewigheid, die hiernamaals en selfs God word uit die sentrum van die belangstelling gestoot. So groei daar 'n gevoel van verdraagsaamheid ten opsigte van kerklik-teologiese vraagstukke, omdat geoordeel word dat dit nie meer werklik ter sake is nie.

Een van die groot verteenwoordigers van hierdie nuwe denke was Hermannus Venema (1697-1787), wat hoogleraar te Franeker was van 1724-1774. Hy was 'n Bybelse teoloog en 'n uitnemende kritiese eksegeet, wat voortgebou het op die grondslae wat die Vitringa's in Franeker gelê het. Campegius Vitringa senior (1659-1722), was vanaf 1680 professor te Franeker, waar hy groot roem verwerf as eksegeet. Hy is een van die manne wat nuwe baan breek in die wetenskaplike Skrifstudie, deur middel van 'n versigtige histories-kritiese ondersoek. Hoewel hy as ortodoks beskou word, het hy met besondere insig en vaardigheid die eksegeese beoefen.

Sy mees bekende werk is sy tweedelige kommentaar op Jesaja wat in 1714 en 1720 verskyn het.

Die nuwe eksegese het 'n totaal ander uitgangspunt as die Reformatoriese eksegese gehad. Nou word, soos die vroeëre Humaniste ook gedink het, uitgegaan van die standpunt dat die Bybel op dieselfde manier verstaan kan word as enige ander menslike geskrif. Die Bybelteks word gesien as 'n objek van eksegese. Die beste filologie sal die mens die beste in staat stel om die teks te verstaan. Daar word geoordeel dat die mens so in staat is om die teks en wat dit wil sê, volkome te begryp en sodoende te beheers. Die Reformasie het van Luther geleer dat die Skrif geslote bly, indien God die Heilige Gees nie 'n verbinding skep tussen die leser en die teks nie. Juis die verbinding wat die Gees skep, bring 'n nuwe verhouding tot stand, maar dan so dat nie die mens die Skrif beheers nie, maar die boodskap van die Skrif die mens beheers. Dit is die tragiek van die eeu dat dit verlore gaan.

In hierdie spoor het van die nuwere opvattinge, het Venema gewerk en, soos die Vitringa's, het hy die Skrif aan die toets van die rede onderwerp. Hy gaan voort om 'n primêr grammatikale eksegese te beoefen, gedra deur die historiese kritiek. Geleidelik het hy daarmee die Skolastieke Bybelstudie as onbruikbaar aangedui.

In Franeker het Albertus Schultens as professor in Semitiese tale van 1713-1729 ook naam gemaak, deurdat hy veral ten opsigte van die Ou Testament versigtige histories-kritiese standpunte stel. Later te Leiden het Schultens sy arbeid voortgesit van 1729-1750 en sy leerling, Joh Alberti (1698-1762), wat ook te Leiden aangestel word, doen dieselfde ten opsigte van die Nuwe Testament. Die suiwer filologiese benaderingswyse van die Skrif het ook 'n merkbare invloed op die leerstellige teologie gehad. Geleidelik is die Skrif alleen al meer aanvaar as toetsteen van die geloof en het die waardering vir die belydenisskrifte as uitgangspunt, begin verflou. Tog was dit so dat die kerkonfessionele party in die kerk nog baie sterk was. In 1750 word 'n leerling van Alberti, Athonie van der Os, van onregsinnigheid aangekla. Hoewel die kerkraad hom afsit, handhaaf die magistraat van die stad Zwolle, hom as predikant. Dit het 'n hele opskudding veroorsaak. As Van Os tydens die dispuut 'n preek publiseer waarin hy die bindende krag van die belydenisskrifte in twyfel trek, is die vet in die vuur. Hy stel dat die Heilige Skrif die enigste *regula fidei* is. Uiteindelik het die Klassis in 1755 Van Os vanweë sy Pelagiaanse standpunte afgesit.

Hierdie saak het veral opspraak verwek, omdat die Leidse hoogleraars in die geskil betrek is om advies aan die Staten van Overijssel te gee. Die professore se advies was dat die saak nie van soveel gewig was dat dit nie geskik kon word nie. Hierdie advies het die verontwaardiging verwek van Alexander Comrie en van Holtius (1693-1772), predikant te Koudekerk aan die Rijn, 'n ywerige Voetiaan. Hulle argumenteer dat die Leidse professore se advies die gesag van die Formuliere van

eenheid verbreek. Comrie en Holtius voer veral stryd teen, wat hulle noem, die *ontwerp van tolerantie*, waardeur kettery in die kerk geduld sou word. Dit was 'n opdraande stryd, omdat aan die universiteite die gees van verdraagsaamheid saam met die nuwe *Aufklärungsteologie* al meer veld gewen het.

In hierdie stryd is die wapen ook opgeneem teen Venema van Franeker, wat as die hoof van die toleransiebeweging in die kerk beskou is. Tog ontwikkel daar 'n toenemende verdraagsaamheid in die kerk, tesame met die opkoms van 'n kritiese rigting in die teologie. So gebeur dit dat teologiese twiste meer as een maal met owerheidsingrype gesmoor is. Met die groeiende verdraagsaamheid het die ou ortodokse groeperinge al meer veld verloor en hulle kon nie verhinder dat die Supra-naturalistiese teologie al meer veld wen nie.

Die laaste groot teenstander teen Venema en die verdraagsaamheidsbeginsel was doktor Petrus Hofstede (1716-1803), vanaf 1770 professor te Rotterdam. Met 'n beroep op Calvyn en Beza het hy gestel dat verdraagsaamheid en vrye denke die resultaat van godsdienstige skeptisisme is. Vanuit hierdie standpunt het hy alles en almal wat die verdraagsaamheid voorgestaan het, aangeval. Sy heftige aanvalle en oordrewe selfbeeld het sy saak baie skade berokken.

Ná Hofstede se dood het hierdie manier van polemisering, asook die skynbare lus vir die polemieks as sodanig, grotendeels tot rus gekom. Daar is selfs geoordeel dat die voortdurende heftige meningswisseling en stryd in die kerk, die openbare belangstelling in die teologie geknou het. Daarby was dit inderdaad so dat die grondslae van die leer geleidelik deur die nuwe denke ondermyn is en die voortekens van 'n groot ommekeer op die teologiese gebied het al meer sigbaar geword. Die voorstanders van die Dordtse Ortodoksie het al minder algemene aanvaarding gevind. Tog het die tradisionele eerbied vir die Formuliere van eenheid nog voortgeduur, hoewel onder die beskaafde mense die werk van Rousseau en Voltaire met ywer gelees is en die Deïstiese opvattings al meer gesag gekry het.

Laasgenoemde blyk veral uit die stigting, opkoms en breë aanvaarding van die Vrymesselaarsbeweging wat 'n Humanistiese, verdraagsame godsdienstigheid bevorder, wat alle Konfessionalisme verwerp. Die Vrymesselary ontspring uit die Engelse Deïsme en propageer aanvanklik veral 'n 'ondogmatiese Christendom'. Die eerste Groot Losie is op 24 Junie 1717 te Londen gestig. Daar word bepaal dat die lede die sedewet sal gehoorsaam en dat hulle hulle sal hou aan die godsdienste waarvoor alre mense saamstem.

Die eerste Nederlandse Losie dateer uit 1734. In sy grondwet word gesê dat die Vrymesselary gebore is uit 'n opvatting dat daar voortdurend gestreef moet word na die ontwikkeling van al die mens se eienskappe, sodat die mens en die mensheid op hierdie wyse kan uitstyg na 'n hoëre geestelike en sedelike peil. Die mens leef binne

'n wêreldorde wat opgerig, instandgehou en gestuur word deur die Opperboumeester van die heelal. Die beweging wat as Humanisties-idealisties beskou kan word, is onderverdeel in losies en het 'n organisatoriese bo-bou. Dit is 'n geheime organisasie met sy eie rites, simbole en lewenstyl en is, in die openbare lewe, veral gerig op die filantropie.

Reeds betreklik gou het die Rooms-Katolieke Kerk die Vrymesselary veroordeel. In 1738 word dit deur Clemens XI veroordeel en daarna weer verskillende male. Met die opkoms, verbreiding en aanvaarding van die Vrymesselary, het die verdraagsaamheid die stryd gewen. 'n Teken van besorgdheid dat die verdraagsaamheid ook te ver kan gaan, is die oprigting van verskillende apologetiese verenigings wat die doel gehad het om die waarde van die erkende godsdiens te beskerm. Die belangrikste van hierdie verenigings was seker die Maatschappij tot Nut van't Algemeen, wat in 1784 gestig is. Die Maatschappij het hom daarop toegelê om die Christelike en maatskaplike deug te bevorder.

